

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə Türk Dünyasında və Müsəlman Şərqdə Azərbaycan ilk Xalq Cümhuriyyətini quraraq tarixə adını yazdıran dövlət oldu. 2018-ci ilin Xalq Cümhuriyyəti ili elan edilməsi və Cümhuriyyətin 100 illik yubileyinin təntənəli qeyd olunması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 16 may 2017 tarixli fərman imzalandı. Bu fərmanın imzalanması, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi əbədi daxil olmasının ifadəsi idi.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiya rejimi devrildi. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirdi. Lakin, Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında baş verən çevriliş ilə hakimiyyətdən getdilər. Ona görə də, Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Rusiyaya gedə bilmədilər. Onlar, 1918-ci il fevralın 14-də Tiflis şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazın digər xalqlarından olan nümayəndələrin iştirakı ilə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini qurdular (1). Seymdə, Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk – müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin aparıcı və fəal üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin, kəskin milli mənafə ziddiyyətləri Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə, 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

1918-ci il mayın 27-də Seymdəki Azərbaycan Fraksiyası, iclas keçirərək Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. İclasda, Zaqafqaziya müsəlman şurası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri Həsən Bəy Ağayev və Mir Hidayət Seyidov isə müavinləri seçildilər. 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə, Qafqaz canişininin iqamətgahında tarixi iclas keçirildi. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apardığından iclasda iştirak edə bilmədiyi üçün onun yerinə iclasda sədr müavini Həsən Bəy Ağayev sədrlik etmişdir. Milli Şura 24 nəfər lehinə, 2 nəfər isə biterəf qalmaqla 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqda İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmi olaraq elan etmişdir. Qəbul edilən İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan millətinin varlığını dünya-ələmə beyan demək idi (2). Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən həmin iclasında, eyni zamanda Fətəli Xan Xoyskinin başçılığı ilə AXS-nin birinci hökuməti qurulmuşdur. Müstəqilliklərini elan edən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq 4 iyun 1918-ci ildə ayrı-ayrı müqavilələr imzaladılar. Azərbaycanla bağlanan Dostluq və Əməkdaşlıq müqaviləsini Azərbaycan adına Milli Şura sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə və Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən

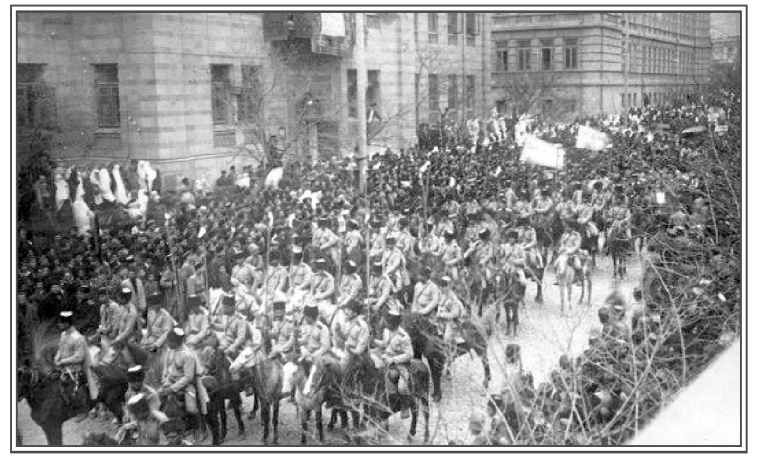

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruluş və fəaliyyətinin siyasi, sosial və tarixi aspektdən təhlili

Hacinski imzalamışdır. Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan Türkiyə ilə imzalanan müqavilənin üçüncü maddəsi – Azərbaycanın torpaq və ərazi bütövlüyü, dördüncü maddə isə Türkiyənin Azərbaycana siyasi və əsgəri köməyi ilə əlaqəli idi. Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq və daşnak, es-er, menşevik, bolşevik və başqa güvvələrdən təmizləmək məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti 4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqavilənin dördüncü maddəsini əsas götürərək Osmanlı dövlətindən hərbi kömək istəmişdir. Bu istək 3-cü ordu komandanı Məhmed Vəhib Paşaya da bildirilmiş və vəziyyəti yerində araşdırmaq üçün 6-cı ordu komandanı və 3 zabit bölgəyə göndərilmişdir. Qafqaz və Azərbaycana, Muzaffər Əfəndi rəhbərliyində göndərilən bu heyətin tədqiq və araşdırmaları nəticəsində hazırla-

ilə Bakıya gəlməsinə icazə vermədi. Buna baxmayaraq Mürsəl Paşa komandanlığında diviziya döyüşlə Gümrü-Dilican-Akstafayı keçərək Gəncəyə gəldi. Ənvər Paşanın əmri ilə qurulan Qafqaz İslam Ordusu, Nuri Paşa Killigilin komandanlığında Osmanlı orusuna mənsub beşinci piyada diviziyası və general-leytenant Əliağa Şıxlinskiyin başçılığı etdiyi Müsəlman Korpusu əsasında yaradılmışdı. Ordunun tərkibinə 12 min əsgər və zabit daxil idi. Daha sonra Türkiyədən gələn və Azərbaycandan qoşulanlar ilə birlikdə əsgər sayı 20 min olmuşdu.

Bakıda möhkəmlənən Stepan Şaumyan rəhbərliyindəki Bakı Soveti hökuməti iyunun 10-da yeni qurulan AXC-ni devirmək üçün Gəncə istiqamətinə ordu göndərdi. Əsas hissəsi ermənilərdən təşkil edilən bu ordu, keçəli hər yerdə Azərbaycan əhalisinə divan tu-

nan məğlubiyyət Bakı Soveti hökumətinin sonu oldu. Şaumyan rəhbərliyindəki 33 Bakı Soveti istefa verdi. Onun yerinə 1 avqust 1918-ci ildə Bakıda, İngilislərin köməyi ilə daşnak, es-er, menşeviklərdən ibarət daha qəddar "Sentrokaspi" diktatura hökuməti quruldu. Bütün bunlar Qafqaz İslam Ordusunun qələbə irəlleyişinə mane ola bilmədi. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu həlledici hücumla Bakını azad etdi. Bu cümhuriyyətin quruluşundan sonra yaşanan ikinci tarixi hadisə idi. Sentyabrın 16-da şəhərdə Bakının qurtuluşuna həsr edilən hərbi parad keçirildi. Onun ertəsi günü isə Azərbaycan hökuməti müvəqqəti paytaxt olan Gəncədə Bakıya köçdü və Bakı, AXC-nin yeni paytaxtı elan edildi. Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Azərbaycan hökuməti bölgələrdə də öz hakimiyyətini qura bildi. AXC qurulduğu qısa müddət ərzində Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan

orudu Azərbaycanı tərk etdi və Qafqazda nəzarət Antanta güvvələrinin əlinə keçdi. Azərbaycan və Bakının azad edilməsində mühim yeri olan Türk ordusunun Azərbaycandan ayrılması Azərbaycan üçün çətin hadisə idi. 17 noyabrda general Tomsonun başçılığı etdiyi ingilis qoşunları Mudros müqaviləsinə əsasən Azərbaycana daxil oldu. Azərbaycan hökumətinin düşgün və çevik siyasəti nəticəsində general Tomson, Azərbaycan hakimiyyətini ciddi siyasi qüvvə olaraq tanıdı (4). 28 dekabrda isə Bakı general-qubernatoru Tomson Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin tanınması haqqında deklarasiya imzalayaraq parlamentin açılışına mane olmayacağını bildirdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Noyabrın 19-da Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı kimi 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentini yaratmaq haqqında qanun qəbul edildi. Milli Şura həmin il dekabrın 3-də, Müəssislər Məclisinin geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanunu qəbul edərək, Milli Şura və onun rəhbərinin seçkilərə qədər səlahiyyətli olmaq şərti ilə fəaliyyətlərini davam etdirmə qərarı aldı.

1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 13:00-da Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş qızlar məktəbinin binasında müsəlman Şərqişində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin təntənəli mərasimlə açılışı oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadənin açılış çıxışı ilə parlamentin ilk iclası başlandı.

ardı gələn sayımızda

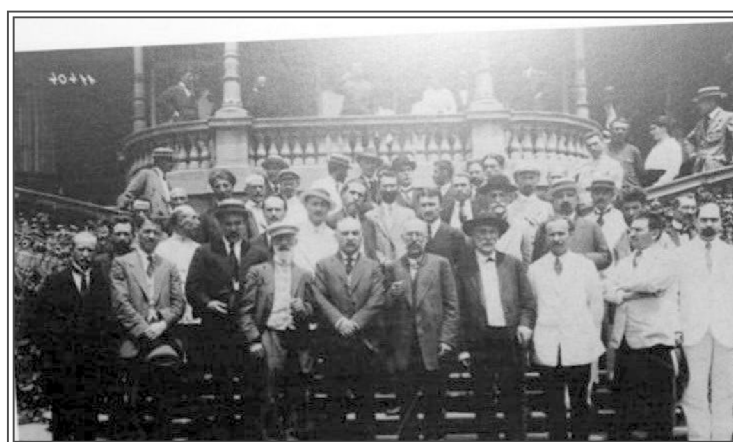
Əfqan Vəliyev
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin
Baş Məsləhətçisi

nan və təqdim edilən raporta əsasən Azərbaycana kömək üçün ordu göndərmək qərarı alınmışdı.

Gəncədə vəziyyət qismən sabit idi. Buna baxmayaraq erməni daşnak dəstələri və Bakı Sovetinə bağlı könüllülər Gəncənin rus və erməni məhəllələrində barikada quraraq şəhərin bir hissəsinə nəzarət edirdi. Nuri Paşa komandanlığında Gəncəyə gələn Qafqaz İslam Ordusundan bir grup və Azərbaycan birliklərinin apardıqları döyüş əməliyyatları ilə şəhər düşmənin güvvələrdən təmizləndi. Tiflisdə istiqlalını elan edən AXC hökuməti 16 iyun 1918-ci ildə Gəncə şəhərinə köçdü. Gəncə şəhəri AXC-nin müvəqqəti paytaxtı elan edildi (3). İyunun 17-də axşam Gəncədə Fətəli Xan Xoyski rəhbərliyində ikinci hökumət quruldu. İyunun 19-da hökumət Azərbaycandakı gərginliyi nəzərə alaraq ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi.

Bakı neftinə marağı olan Almaniya, Gürcüstan hökumətinə təsir edərək, Bakının azad edilməsinə mane olmaq məqsədi ilə Osmanlı ordusuna mənsub Beşinci diviziyanın Gürcüstan demiryolu

tur, soyğun, qarat və qatl hadisələri törətdirdi. Bakı Soveti ordusu iyunun 12-də Kürdəmiri işğal edib, Göyçaya tərəf irəlilməyə çalışırkən, Qafqaz İslam Ordusunun hücumuna məruz qalmışdı. İki həftə davam edən gərgin döyüşdə Bakı Soveti ordusu məğlub edilmiş və çox ağır itkilərlə müqavimət gücünü itirmişdir. Bu müharibənin dönüş nöqtəsi idi. Bakı istiqamətində aparılan istiqlal müharibəsi ilə iyunun 20-də strateji bölgə olan Şamaxı azad edildi. Üst-üstə ali-

tan, İran, Ukrayna, Litva, Polşa, Hollandiya, ABŞ, Belçika, İtaliya, Yunanistan, Fransa, İngiltərə, Danimarka, İsveçrə, Finlandiya və başqa dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurmuş, səfirlik, baş konsulluq, konsulluq səviyyələrində əlaqələr yaratmışdır.

Birinci dünya müharibəsi şərtləri tarixi şəraiti Azərbaycan əleyhinə dəyişirdi. 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros müqaviləsi şərtlərinə görə birinci dünya müharibəsində məğlub sayılan Türki-